دیوان شبلی

یعنی

مجموعۂ نظمہاے فارسی

از عالی جناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

ممبر رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال

متوسل سرکار آصفیۂ نظام
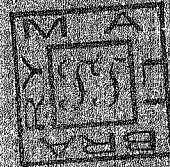
باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور مطبوع گردید

CHECKED

۱۹۱۷۵۱۵۱
شن ۱۲ د
۳۰
۷۰۶

دیوانِ شبلی

مصنّفہ

عالیجناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

سابق فیلو آف یونی ورسٹی الہ آباد۔ پروفیسر مدرستہ العلوم علی گڈھ
ناظم سررشتۂ علوم وفنونِ سرکار آصفیہ

باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور طبع شد

CHECKED 1996-97

M.A.LIBRARY, A.M.U.
PE706

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قصیدۂ عیدیہ

که در وے پس از شرح دادن گرمیٔ ہنگامۂ عید۔ تحقیق از برہمے کار اسلامیان نمودہ آمد۔

سنہ ١٨٨٣ع

روز عیدست و دگر کار جہان گشت بساز	باز شد بر رخ گیتی در امید فراز
دست بیداد فلک آن ہمہ کوتاہ شدہ است	کہ دگر فتنہ نیارد کہ کند پاے دراز
خلق را باز لب از خندہ فراہم آمد	چون گل تازہ کہ غنچہ اش نتوان کردن باز
سخن از مے چہ کنی بادہ چہ خواہی امروز	نشۂ عیش ندارد مے و بادہ نیاز

خواجه از خانه برون آے که دیدن دارد
مردمان بین که ز هر ناحیه گرد آمده اند
همه در راه طلب گرم نفس چون خورشید
مردمان بسکه ز هر گوشه فراز آمده اند
آن یکی جلوه فروش آمده در خانهٔ زین
آن یک از تابش خور پرده فروهشته بروی
واعظ آراسته عمامه وازروی شرف
زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش
باهمه شوکت و فر باهمه تمکین وشکوه
نفسی چند نشستند دوزانو وانگه
مفتی شهر هم از جا بامامت برخاست
انچه بایست ز ترتیل وسکون در قرأت
پس دگر خطبه بفرمود بآواز بلند
شاخ و برگ سخن افزودم واز جا رفتم
شور برخاست ز مردم که مبارک بادا

اینهمه گرمی هنگامه واین زینت وساز
هر یکے در هنر خویش ز دیگر ممتاز
عیدگه کعبه و نشان دشت نوردان حجاز
نگه از تنگی جا بار نیے یابد باز
وان دگر بر زده بر هودج زر بالش ناز
وان دگر در کنف چتر شده جلوه طراز
شمله را کرده چو سر رشتهٔ امید دراز
باکهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز
خلق در عیدگه آمد ز رهِ صدق و نیاز
راست چون سرو ستاده پئے ذکر و نماز
باهمه صدق و صفا باهمه اخلاص و نیاز
همه بر وجه حسن کرد اداآن ممتاز
خطبهٔ چون سخن قامت محبوب دراز
خود نگویم که چو انجام پذیرفت آغاز
عید واین گرمی هنگامه واین زینت وساز

در سخن بود یکی کز غم دنیا رستم — دیگرے گفت علی الرغم سپهر کجباز

کودکی از روے ادب عرض نیایش میکرد — پیر گفتے صد و سی سال ترا عمر دراز

پدر از مهر بپاسخ پسرش را گفتے — مرحبا ایدک اللہ بعزٍ ممتاز

حیف کاین شور و طرب یکدو نفس بیش نماند — چه کند عید بدردے که بود صبر گداز

جمع اسلام چو باشد هدف تیر بلا — خود چه کج باخت بایشان فلکِ عربده ساز

فرق نبود بحقیقت ز محرم تا عید — آه از فتنه گری هاے سپهر کجباز

خود همان جمع که میداشت بهم تیغ و قلم — خود همان قوم که بوده است بهر پایه فراز

آنکه در انجمنِ فضل نمیداشت همال — آنکه در بزمگهِ دهر نبودش انباز

آنکه جان در تنِ افسردهٔ معنی بدمید — آنکه برداشته قفل از درِ گنجینهٔ راز

هیئت و هندسه را پایه ازو گشت بلند — منطق و فلسفه را داده هم او زیب و طراز

نظم او بنگر و آنگه سخن از سحر مگوی — نثر او بین و دگر قصه مخوان از اعجاز

یاد آن رونق بازارِ هنر در بغداد — یاد آن گرمیِ هنگامهٔ فن در شیراز

قرطبه آنکه ازو کسب هنر کرد فرنگ — وان سلرنو که اطالیه باو داشت نیاز

خود همان جمع که افراخت بعیوق علم — آنکه بر اوج فلک سود کله گوشهٔ ناز

آنکه پامال خرامش چه خراسان و چه پارس — آنکه تاراج نگاهش چه عراق و چه حجاز

آنکه دیلم به جبین داغِ سجودش برداشت
آنکه سلجوق بخاکِ درِ او کرد نماز

روم را لرزه بر اندام ز بانگِ غضبش
هند را غلغلهٔ مقدمِ او زهره گداز

فتح را از پیِ طاعت خمِ تیغش محراب
بخت را بهر پرستش درِ او کعبهٔ راز

رمح او بود که تاج از سرِ قیصر بربود
تیغ او بود که شد بادلِ کسریٰ همراز

اینک آن قوم بحالیست که نتوان گفتن
خود ببین تا بچه انجام رسید آن آغاز

دست هر یک شده از دامنِ مطلب کوتاه
هر یکی را به غم و غصّه زبان گشته دراز

همه را از ستمِ حادثه خون گشته جگر
همه را شیوهٔ بیچارگی و عجز و نیاز

غم بدان مایه که هرگز نتوان دید تهی
دیده از اشک و دل از غصّه و جانها ز گداز

ناله بیخواست بر آید ز دلِ خستهٔ ما
شیشه را هست بهنگامِ شکستن آواز

هی چه سازیم و خود از دست که فریاد کنیم
کین جفاها همه از ماست بما آمده باز

هرچه بر ماست هم از دستِ سیه کاریِ ماست
گله نیست ز بخت و فلکِ عربده ساز

زهرهٔ کیست که این قصّهٔ غم گوش کند
داستانیست جگرخون کن و اندیشه گداز

گر درین نظم کمیتِ قلم از پویه بماند
بال و پر ریخت اگر مرغِ سخن در پرواز

عذر منه که محال ست بیک نغمه سرود
داستانِ غم و افسانهٔ محمود و ایاز

شرحِ این حادثه از شبلیِ دلخسته مخواه
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

که در چارمین بزم تعلیم منعقده مقام علیگڈھ مورخه دسمبر سنه ۱۸۹۶ء انشا نموده آمد -

حیرتم می برد اینک که بدین نیت و ساز — چیست کین بزم بآئین دگر بست طراز

جلوه گاهیست همانا همه رنگ و همه بوی — بزمگاهیست همانا همه برگ و همه ساز

مژده با اهلِ نظر را که تماشا مفت ست — شاهدِ بزم دگر چهره برافروخت بناز

بسکه شورِ طرب از خاک بگردون بر شد — باز این گنبدِ فیروزه پُرست از آواز

هان بآئین ادب آی که سرتاسر بزم — پردهٔ دیده بود فرش به پهنا و دراز

بزم را تا چه قدر پایه بلند است امروز — بسکه والاگهران اند درو جلوه طراز

در صفِ صدر جوان حوصله پیرے بنگر — رهبرِ قافلهٔ ما به نشیب و به فراز

وآن گرانمایه بزرگان که ز بیتابی شوق — در نوشتند بپاے طلب این راه دراز

همه خوشخوے و همایون نفس و پاک نهاد — همه دانش طلب و دیده ور و نکته نواز

گر حدیث از شرفِ نسبتِ ایشان گزرد — انجمن را بتوان گفت که بر خویش بناز

فرّهٔ بزم نگر گرمی هنگامه به بین — ور به پرسی که چرا اینهمه زیب است و طراز

باز لختے بہ سخن پیچم و در ذوق سخن
ندہم پاسخ و افسانہ ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد
لاجرم پردہ کشایم ز رخ شاہد راز

تہنیت گویم و از جا روم از جوش طرب
مژدہ بر مژدہ رسانم کہ بصد زینت و ساز

با ہمہ فرّہ و فر با ہمہ تمکین و شکوہ
چارمین مجلس تعلیم نہادند آغاز

ہی چہ آغاز - کہ پیرایۂ ایام است این
ہی چہ آغاز - کہ طغرائے صد انجام است این

ہان بیا عرصہ گہ شوق و تمنا بنگر
ہان بہ در یوزۂ فیض آمی و مواسا بنگر

انچہ از گرمی ہنگامہ و انبوہے ناز
ہیچ جائے نتوان یافت بہر جا بنگر

گوشہا - محو نواہائے دل آویز ببین
دیدہ ہا - را ہمہ حیران تماشا بنگر

آن گرانمایہ بزرگان کہ بدانش مثل اند
ہمہ را جائے - درین بزم دل آرا بنگر

ور نشان مے طلبی - بہر شناسا بودن
فرّۂ تابش اقبال - بہ سیما بنگر

نگہ از مہر - سوئے حالی آزادہ فگن
وان نذیر احمد طوطی شکرخا بنگر

آن یکے را بلب - آن نغمۂ جانسوز ببین
وان دگر را بکف - آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایہ فرود آئی و بہ پائین بساط
شبلی دل زدہ را - زمزمہ پیرا بنگر

نالۂ چند کہ ریزد ز لبش باز شنو
پس - ز جا رفتن دلہای شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بی چیزی — آنچه بر بار و واز چرخ ستم زا بنگر

هرچه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش — اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال ـ پراگنده ببین — اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها ـ همه سرگشتهٔ حرمان دریاب — خان و مانها ـ همه در رفته به یغما بنگر

آن جگر دوز فغان سنجی احباب شنو — وان دل آشوب شکر خندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ و نگونساری بخت — آنچه بر بار و واز جور ـ هم از ما بنگر

چند ـ با بخت و فلک ـ دست و گریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشته سعیم ـ مگر — نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هرچه گفتیم و شنیدیم ـ بجای نرسید — گرچه ـ صد بار بگفتیم و بگوئیم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد به نشان — همه بگذار ـ همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم و هنوز — حاصلِ ما بجز از آن همه جز بوک و مگر

تا چه سود است که در بزم بهنجار سخن — نغمهٔ چند سرایند با آهنگ اثر

تا چه سود است که در عشرهٔ سالی دو سه روز — مصرعی چند ببافند و بخوانند از بر

هم به هر نا چیزه ـ دیده وران جمع آیند — وانگه آن دفتر پارینه کشایند از سر

آن یکے گرم ۔ زجا خیزد و استد بہ پاے | رو بہ بزم آرد و بحثے نہد اندر محضر

ہم بر آن حرف دلاویز زبان ور منجج | گوید آن گونہ کہ رسم است در آئینِ ہنر

حاضران جملہ بہ تسلیم و بہ انکار آیند | خود گمان بردہ کہ از پئی بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفتہ و ناگفتہ رود | تا بجای کہ خود آن حرف شود یک دفتر

دو سہ بحثے کہ گزینند بپایان سخن | جملہ دارند قبولش کہ ازین نیست مفر

بعد ازان کانہمہ ہنگامہ نشیند از پاے | بزم برہم شود و خلق شود راہ سپر

آن سخنہا ہمہ افسانۂ و افسون گردد | آن بناہا ہمہ یکبارہ شود زیر و زبر

دل زاندیشہ تہی گردد و یاران عزیز | مست خسپند بغفلت کدہ تا سال دگر

خود ہمین ست گر آئینِ طلبگاریِ ما

واے بر ما و برین ہرزہ زیان کاریِ ما

چند سال ست کہ یک کس ز عزیزان و یار | می ندانست کہ چون میگذرد لیل و نہار

تا چہ نیرنگ ہمے آورد از پردہ سپہر | تا چہ در باخت ز بازی فلک عربدہ کار

از غلط کاریِ ما بر سرِ اسلام چہ رفت | تا چہ بودیم و چہ ہستیم و چہ داریم شعار

غافل از کار و ہم از فتنہ گریہاے فلک | فارغ از خویش و ہم از خستگیِ خویش و تبار

ہمہ را بادۂ دوشینہ فرو بردہ بخواب | ہمہ را مستیِ پیشینہ در افزودہ خمار

ماهمان مست بخواب اندر و نیرنگ سپهر — فتنها ریخت نه چندانکه توان کرد شمار

سختی دهر چو از حوصلهٔ صبر گذشت — برگرفتیم سر از خواب سراسیمه و زار

لب پر از مویه که آه این چه جفا رفت بما — دل در اندیشه که هی تا چه بود چارهٔ کار

هر یکی گرم براه طلب افتاد چنان — که در آن پویه ندانستی روز از شب تار

گرچه راندند درین ره به نشیب و به فراز — پاها گرچه درین مرحله ماند از رفتار

هم ز بیراه روی بود که با این تگ و پوی — خود بسر منزل مقصود نیفتاد گذار

از تبه کاری و بربادی ما هیچ نکاست — ماهمانیم و همان بر همی شهر و دیار

پستی بخت - هم امروز چنانست که دی — حالت جمله - هم امسال همانست که پار

داورا اینکه جهاندار و جهان بخش توئی — بندگان تو دریغ است که باشند نزار

مپسند اینکه نشینند باین روز سیاه — خاک بوسان سر کوی رسول مختار

داورا - هان مپسند اینکه درین کد باشیم

ماکه از حلقه بگوشان محمد ﷺ باشیم

تمت

نامہ

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنؤ تا حیدرآباد

سنہ ۱۸۹۱ع

مرحبا قاصدِ فرخندہ بنہ گام براہ — کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسا دمی — تا بجائے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین او صلنی اللہ بہ — صاحب لطف و کرم صیتہ نعل اللہ فداہ

بہ نیاز آئی و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک — ہم دعا گوئے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و انگاہ بگوی — ہر چہ پیش آمدم از واقعہ در عرضۂ راہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر — تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالسکہ نشستم ناچار — دل حریفِ غم و لب ہمنفس نالہ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثری ہست ز ضعف — آن مبادا کہ تپم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہِ دور و دراز آمد و من — از قضا خادمی نیز ندارم ہمراہ

گہ غم اینکہ چو از قافلہ دور افتادم
تا چہ حاصل بودم زین سفر طاقت کاہ

با صد اندیشہ غرض دل بنہادم بسفر
بزبان بود کہ لَا قُوَّۃَ اِلَّا باللہ

لطف حق بین کہ بیک چشم زدن باز رہاند
زان ہمہ غصّہ و اندوہ مرا باز را آکہ

ہمرہِ من بنشستند بکالسکہ دو کس
کہ من از حالتِ شان ہیچ نبودم آگاہ

مصطفےٰ احمدؐ زان ہر دو یکے بود بہ نام
کہ ز اعیان اودھ منفرد ست از اشباہ

در میان گرچہ نہ بد سابقۂ معرفتے
از عزیزانش یکے کرد ز نامم آگاہ

آشنا یانہ بمن روے بیاورد و بگفت
دیر گاہست کہ مشتاق تو بودم واللہ

از کجا میرسی و عزم کجا میداری
وین چہ حالست کہ رنگ رخ تو ہست چو کاہ

گفتم آہنگ دکن دارم و بس دلتنگم
کہ جدا ماندہ ام از قافلہ با حال تباہ

نہ رفیقے کہ پناہم بود از رنج سفر
نہ انیسے کہ با و حرف زنم گاہ بگاہ

چون حدیث من و حیرانی من باز شنید
گفت لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا باللہ

گرچہ بر سادگیم خندہ زدن خواست ہمی
لیک رحم آمدش و گفت ازین غصہ مکاہ

دل قوی دار کہ یار تو ام و در ہمہ حال
ہرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاہ

زین سخن خاطرم آسودہ و قوی دل گشتم
ہم درین فرصت کالسکہ بیفتاد براہ

اول آہستہ ہمی راند چو پاسے بگذشت
کانپور آمد و افزود بسرعت ناگاہ

چون به بھوپال رسیدم ز کسان پرسیدم / هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه

سید آن قافله سالار که در کشور فضل / او بود شاه و حریفانِ دگر خیل و سپاه

هم ازان جمع یکے گفت که آرے دیروز / او گذشتست ازین راه بهنگام پگاه

چون ز بھوپال گذشتیم به نگاهم آمد / منظرے تازه که افزود مرا نورِ نگاه

هر طرف می‌نگری سرو چمان بود و چمن / هر کجا مے گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله‌ها نیز بسر آمد و پس / برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز / که شبا روز سه تاریخ گذشتست به راه

طبع من هست بهر وجه که جوے خرم / حال من هست بهر گونه که خواهی دلخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدرآباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

در ۱۸۹۱ء۔ آنریبل سر سید احمد خان صاحب با جمعے از دیده وران دہلی به حیدرآباد آوردند۔ در انجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقار الامرا انجمنے

ترتیب یافت و سرسید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرستہ العلوم
برگفتند و برسم دریوزه از بزرگان آن دیار یاوری خواستند مصنف ہم یکی از جملہ
گدایان بود لب سوال بدین آہنگ کشائ

ای بزرگان گرانمایه و اصحاب کبار — ای عزیزان وفاپرور و اخلاص شعار
ہیچ دانید که ما راه نوردان دکن — ہیچ دانید که ما تازه غریبان دیار
تا چه جوئیم و چه خواہیم و چه در سر داریم — چه کسانیم و رسیدیم درین جا بچه کار
طے نمودیم چرا این سفر دور و دراز — در نوشتیم چرا این ہمه دشت و کہسار
گرچه این ناحیه بس دلکش و خرّم جائیست — گرچه دل مے برد از دیده روان این گلزار
ہر طرف می نگری لاله بود یا ریحان — ہر کجا مے گذری سبزه بود یا اشجار
لیک این جمله ز ما دل نتواند بُردن — نفریبیم باین جلوه گر بہاز نہار
این ہمه سیر و تماشا نه بآن مے ارزد — که با دو دل بتوان بست و توان گشت نثار
از تماشاے گل و لاله چه بندیم طرف — ما که ہستیم بصد رنج دگر سینه فگار
پے توان برد که ما را سر و سودائی ہست — اگر از ناصیهٔ حال بجویند آثار
می نه بینید که سرسیّد ما آنکه به فضل — رہبر قافلهٔ ماست به ہر راه گذار
چیست آخر که باین پیری و این ضعف بدن — از علیگڈھ به دکن آید و جوید تیار

تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است — تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار

تا چه حال ست که آتش ز نفس می بارد — تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار

این همه غلغله آخر نه بود بے چیزے — این همه ولوله بے صرفه نباشد زنهار

حضرت حالی و شمس العلما را بنگر — وان دگر دیده ورانی که بودندش انصار

تا چه پیش آمده کین ناموران را بجهان — دربدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جان سوز نه گفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

هان وهان گوش بدارید که می گویم باز — داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز

فرصتی بیش نرفته است که با شوکت و جاه — ما در این ملک ببودیم بهر پایه فراز

تیغ اگر بود و گر نامه و قرطاس و قلم — همه را بود دهم از نسبت ما زیب و طراز

ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر — ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز

بازی چرخ بدست دگرے داد عنان — رفت یکباره ز ما خرمی نعمت و ناز

این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان — پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز

ما ازان جمله باین مرتبه راضی بودیم — کز پس پردهٔ فلک بازی نو کرد آغاز

رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت — بزم تعلیم بائین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سر و کار افتاد — درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه ها طرح نهادند کزو — هیئت و فلسفهٔ تازه به برگست و به ساز

دفتر دانش ما جمله بتاراج برفت — گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر بر نگرفتیم زخواب — جلوه ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یاران دگر — در رهِ منزلِ مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را — خواری افزود و حریفانِ دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم — شب بود کوته و افسانه دراز ست و دراز

مهر لب گشت همانا بزبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگاری همه بودند بدان غم اب خمار — ناگهان رحمتِ حق پرده فگند از رخسار

مردی از غیب عیان گشت و بیاران بدمید — دم گرمیکه ز یخ نیز برون داد شرار

می ندانم که بیک بار چه افسون بدمید — می ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار

غلغلی خاست زهر ناحیه برزن و کوی — شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار

منکران نیز بافسانه اش از جا رفتند — بسکه هنگام سخن سحر همی برد بکار

الغرض انجمنی داد زیاران ترتیب — تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار

فکر کردند و بر اسباب مرض پے بردند
زان سپس چارۂ آن درد نمودند اظہار

کین مرض را بجہان ہست اگر درمانی
غیر تعلیم نبودہ است و نباشد زنہار

حالیا چارہ جز این نیست کہ بنیاد نہند
بیت علمی کہ کسان را بود از جہل حصار

پس بدریوزہ بہر کوچہ و بازار شدند
تا مگر کاسۂ شان پر شود از زر عیار

رشتۂ سعی و طلب گرچہ بسی گشت دراز
لیک افسوس کہ آمادہ نشد چارۂ کار

لاجرم رو بہ شہنشاہ دکن آوردند
وان ہمہ خستگی خویش نمودند اظہار

داور دادگر خسرو اقلیم دکن
میر محبوب علیخان کہ بود عرش وقار

بر رہ و رسم شہان چارہ نوازی فرمود
شاہ را چارہ نوازی بود آئین و شعار

آستین کرم افشاند و تو گوئی بمثل
ابر نیسان بزمین در و گہر کرد نثار

مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت
کہ بہر ماہ رسانند زما این مقدار

باری از فیض شہ آن مدرسہ برپا گردید
انچہ ما مے طلبیدیم مہیا گردید

دولت از پردۂ تقدیر چو شد چہرہ کشائے
ہست آن مدرسہ امروز بصد فر و بہائے

طالبان ہنر از ہر جہت و ناحیتی
جمع گشتند و گرفتند درش را ماوائے

تا بکی حسرت غرناطہ و بغداد خوری
قدمے رنجہ کن و در حرم مدرسہ آئے

طالبانش همه فرمانده معنی گشتند
دامن تربیتش هست مگر ظل هماے

گرچه امروز بدین آب و طراز است ولی
نه توان گشت از اندیشهٔ او بی پرواے

آن بناها نه رسیده است به اتمام و هنوز
خود ز سر رشتهٔ تعلیم نداریم غناے

لاجرم چارهٔ این کار بجستیم از عقل
از ره چاره گری شد بدکن راهنماے

پس بفرمودهٔ دانش ز علیگڈھ آخر
کاروان شد سوے اقلیم دکن راه گراے

به ستایش به درِ دولتِ سلطان رقیم
هم به فرمان ادب پشت نمودیم دوتاے

از پس کرنش و تسلیم به آدابِ نیاز
عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپاے

شاه از لطف اشارت به نشستن فرمود
امر چون فوق ادب بود نشستیم بجاے

پس از ان معتمد شاه عماد الدوله
که دبیریست هنرپرور و معنی پیراے

به ادب آمد و توقیع همایون برخواند
ما همه گوش بر آوازش و او نکته سراے

شه بدستور گران مایه فرستاد پیام
کاینک آن مبلغ پیشینه دوچندان فرماے

بسکه زین مژدهٔ جان بخش بخود بالیدیم
غنچه سان در بر ما تنگ همی گشت قباے

چون بما بیش ز اندازهٔ خواهش بخشید
بیش ز اندازهٔ خواهش بدهش اجر خداے

شاه تنها نه کرم کرد و نوازش فرمود
که شدیم از همه اعیان دکن بهره رباے

آسمان جاه فلک پایه بشیر الدوله
بازوی دولت و دستور شه و ملک آراے

وان وقارالامرا زبدۂ اعیانِ دکن
پایۂ ما بفزودند وکرم فرمودند

شایگان گشت قوافی وازین چاره نبود
یارب آن باد که شه باهمه اعیان ووزیر

بعدازین جمله دعا ها که پذیرا و خدا
آن هنرپرور ودانا دل وفرخنده لقاے

شکر این منت واحسان چه توان کرد اداے
خوشتر آنست که اکنون کنم آهنگ دعاے

تا ابد باشد وگردون بدرش ناصیه ساے
خویش را گر بدعایاد کنم هست بجاے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی نامم
شه نظام ست وبزیبد که نظامی باشم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ء

دل پرحوصله آخر چو ز دعوے ماند
راضیم از نگهِ شوق که گوید همه باز

مگر از زاهد افسرده - دلی وام کنم
تا که آرد که بدردِ تو شکیبا ماند

از زبان هرچه دم عرض تمنا ماند
که رخِ همچو هشش بیند وبرجا ماند

راست مانا غلطی هست که آوازه شده است — مهر گویند بآن عارض زیبا ماند

بر سراپاے جمالِ تو نگاهم گوئے — رهروی هست که از ضعف بهرجا ماند

آه ازان رنگِ ندامت که پس از کشتن غیر — یک دو دم بر رخ زیباے تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم رهِ لب پیش گرفت — آه ازان غصّه که بیچاره بره وا ماند

ارمغانی نبود در خورِ خاکِ درِ او — مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست و پرچهره۔ آتما یه مکیدن خواهم — که لب لعل تو از بوسه مبرّا ماند

نوبهاران همه نرگس بدماند که چمن — بر جمالت همه تن محوِ تماشا ماند

می میا شام و لب لعل می آلود مبوس — کین گنه ذر روش عشق به تقویٰ ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای اوست — روضهٔ خلد بکوے تو همانا ماند

او بغارت گریم آید و من آن خواهم — کارمغانی دهمش انچه زلیخا ماند

خضر در وادیِ غم تازه براه افتاده است — مگذارید که غربت زده۔ تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکل نبود — هر که امروز۔ در اندیشهٔ فردا ماند

صد ره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت — کلبه ام بسکه بزیباے صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو بروے اصبح — تا بدین بد رفتر آن زهر گوارا ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد — اندرین شیوه۔ نه بامن بمدارا ماند

ننگ ہمت بود آری۔ کہ زبان تازہ کنی ہم ازان جرعۂ باقی کہ بہ مینا ماند

نیست جز دونی فطرت کہ ببازار کمال چشم دوزی بمتاعے کہ زلیخا ماند

صرفہ نبود کہ ہمان بر روش پیشتران خامہ۔ در راہِ سخن بادیہ پیما ماند

داستان چند توان کرز محمود و ایاز تا بکے خود سخن از وامق و عذرا ماند

گر نسیم از شکن زلف کشاید گرہے فکر را با تو صد آویزش بیجا ماند

اشک خود بر شمرے انچہ زباران آید خون دل نام کنی ہر چہ بہ مینا ماند

سفلۂ رابستائی و بگوئی کہ بجاہ کمترین بندۂ او با جم و دارا ماند

ہرزۂ چند بہم بافی و سنجی کہ بہر سخنت خاتمۂ دفترِ انشا ماند

گرچہ بر ہیچ این شعبدہ۔ پی برد ظہیر لیکن نہ رازیست کہ مستور ز دانا ماند

لیک با این ہمہ از گرمے ہنگامۂ آز نتوانست کزین ہرزہ روی۔ وا ماند

پستی طالع ازین بیش چہ باشد کہ کسی پاے در بند خطا ماند و عمدا ماند

شیوۂ مدح و غزل گرچہ دل آزار نیست مبتذل گشت نہ چندان کہ گوارا ماند

شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خر ست نغمہ۔ گر نیست دل آشوب بغوغا ماند

من و یزدان کہ اگر پایۂ فن نشناسند حیف باشد کہ سخن را بجہان جا ماند

ہان وہان چند توان بود بہ تقلید اسیر وائے آن کس کہ بہ رہ سلسلہ برپا ماند

پای ازین دائرهٔ تنگ برون نه که سخن
خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند

جادهٔ مغز بیان گیر که این طرز نوی
دلپذیر است و دل آویز و دل آرا ماند

راستی در زو چنان پیکر گفتار آرای
که فروغ اثر از ناصیه پیدا ماند

هم به هنجار نوی تازه نوایی بکشم
باوائیکه - در آغوش دلش جا ماند

مبتذل گر سخن از صبح برانم گویم
سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند

مشک شب جمله بتاراج رود وز دم مهر
شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند

سحر از جیب اُفق سر بزند خندا خند
شب بخود پیچد و از غصه بسودا ماند

آید از صحن حرم بانگ موذن در گوش
دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند

رند با شیشه و می راه چمن گیرد و شیخ
در غم سبحه و مسواک و مصلا ماند

چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد
کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند

پاسبانان ز سر کوچه و ره برخیزند
در میخانه بروی همه کس وا ماند

کاروانها به ره افتند و جرس ناله کشد
دشت و صحرا - پُر از آوازه و غوغا ماند

رهرو خسته که از زحمت دوشست به تاب
دو سه گامی رود و باز بره وا ماند

رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست
همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند

گاه سر برزند از خواب و رود باز بخواب
گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق
هم بدستِ دگرش گردن مینا ماند

در چنین وقت به نعمانی آشفته گذر
که قلم در کف و آمادهٔ انشا ماند

الحق از شبلی آزاده بداوش نرسد
زود بینی که اساسِ سخن از پا ماند

قصیده

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ء)

بهر تکمیل فن و ہم پیِ تحصیلِ هنر
روزگاریست که میداشتم آهنگِ سفر

فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای
خواستم تا بسوے روم شوم راه سپر

گرچه من گرم طلب بودم و بس مستعجل
لیک تاخیر همی رفت بفرمان قدر

دیر آن مایه شد آخر که حسودان گفتند
که فلان جز هوس خام ندارد در سر

روم گوئی دو سه گامست که این خام طمع
بی تکلف بسفر چست ببستست کمر

ره چنین دور و دراز و سفر این مایه خطیر
چون میسر شود آنرا که نه زور است و نه زر

من درین غصه و غم خون جگر می خوردم
ناگهان شاهد مقصود در آمد از در

اتفاقی عجبے گشت مرا عقده کشا
که از و وهم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشترک زانکه زنم کوس رحیل — بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر

چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد که مرا — چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر

عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوشست — که بیک حیله دو تا کار برآرد داور

آرنلڈ آنکه رفیق ست و هم اُستاد مرا — هم درین عرصه بانگلنڈ همیخواست سفر

گفتم این صحبت و این واقعه نادر افتد — پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر

چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند — هم بیاران و عزیزانِ وطن رفت خبر

همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل — جمله گفتند که این زحمتِ بیصرفه مبر

دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار — ور نخواهی که کشی پای ازین راهگذر

روزکی چند بیاسای و پس ساز بده — ساز و برگ سفر آن گونه که باشد درخور

با خود از نقد و هم از امتعه آن مایه بگیر — که اگر دیر بمانی نبود هیچ خطر

مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری — لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببر

گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح — لیک طالب نبود در گروِ نفع و ضرر

مرد این مرحله گامی که فرا پیش نهاد — باز پس می نه کشد گر همه مرگ آرد بر

الغرض از رمضان بست و ششم بود که من — گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر

اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند — پس بکشتی بنشستم من و یارانِ دگر

زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز ‌ ‌ بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر

کس نیارست سرش باز گرفت از بالین ‌ ‌ کس نیارست جدا کرد تنش از بستر

نبود مایهٔ آزار بکشتی چیزی ‌ ‌ غیر ازین محنت سه روزه که نیست مفر

نان خورش بود ز هر گونه مهیا ما را ‌ ‌ از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر

گرچه من زان مَیِ پالوده نیالودم لب ‌ ‌ دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر

هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن ‌ ‌ کشتی آسود و بینداخت ز مانی لنگر

من فرود آمدم و روی بشهر آوردم ‌ ‌ تا خبر جویم ازین مملکت از بدو و حضر

کوهساریست که هر چند بلندست و فراخ ‌ ‌ لیک از سبزه و گل نیست درو هیچ اثر

هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف ‌ ‌ هر طرف می‌نگری خاک سیاهست و حجر

گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه ‌ ‌ بزبان عربی حرف زدندے یکسر

مردم شهر که خود را به اسمالی نامند ‌ ‌ حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر

خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چرده و زشت ‌ ‌ سفله و ممتهن و کج روش و بدگوهر

خویشتن را به عرب بسته و حاشا که عرب ‌ ‌ این چنین خوار و زبون شان بپسندد داور

چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب ‌ ‌ نام شان بسته بود با لقب جد و پدر

عامیان در غلط افتند و گمان باز برند ‌ ‌ که مگر در نسب و نسل ز معد اند و مضر

تخم وهم ریشهٔ این نخل ز خاک حلبش ست
که درین جای ببار آمد و افشاند ثمر

تا که کشتی ما باز برفتار آمد
تا به یک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر

به سویز آمد و استاد و چنان زود گذشت
که ز کیفیت و حالش نشدم هیچ خبر

این همان نهر عجیبیست که زلیسان کاوی
جز در افسانهٔ پاریس نه شنیدیم دگر

بست فرسنگ درازست و به پهنا چندان
که دو واپور تواند از و کرد گذر

مردی از اهل فرنسا که لسپسش نامست
زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر

آن خردور چو در آغاز بدعوی برخاست
که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر

مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این
هرزهٔ هست که فرزانه ندارد باور

از مئی چاردهم بود که در پورت سعید
برسیدیم و نشستیم به واپور دگر

درمیان من و ارنلد بیفتاد فراق
زانکه راه من و او گشت جدا زین معبر

پورت جائیست که تا چشم و نگه کار کند
زورق و کشتی و واپور بود سرتاسر

صد به بینی که برافراشته اینجا رایت
صد به بینی که در انداخته اینجا لنگر

تا که کشتی ما باز روان گشت و گذشت
از ره یافه و پس کرد به بیروت مقر

من بساحل شدم و مردی از ابنای حلب
همرهم گشت و بهر ناحیه ام شد رهبر

خوب جائیست که ناخواسته در بازد دل
هر که سوزی بدلش وارد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش
راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام
خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جامهاشان بعرب ماند و در زی و لباس
هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای ازان چاره نبود
پیش میرفتم و بازم بقفا بود نظر

از مئی شانزدهم بود که گشتیم روان
پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر
سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

یعنی امیر معاویه

حالیا دولت انگلند گرفتش از ترک
لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و ایوانکه قبرس دیدم
سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

رودس و سکندریه آمد و زان پس ازمیر
کشتی استاده به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم
مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و در

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز
در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود و دران جا و بهم
بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر رض

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی
تا چرا بر زدهٔ دامن محنت بکمر

گفتم از هندم و از خوان ادب ریزه ربای
طرفی می برم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همیرفت و تو هم
گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ درِ معنی زدم مستمعان — لب بتحسین بکشادند پس از بحث و نظر

پس زانمیرروان گشتم و درعرض و دو روز — طی شد این راه و بپایان برسید این دفتر

مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی — که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من
باید ش گفت که این نظم بخواند یکسیر

قصیدہ بہاریہ - ناتمام

سنہ ۱۸۸۸ء

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد — که بهار آمد و بسیار بسامان آمد

ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت — گل همه زر بپراگند چو خندان آمد

آب را سلسله برپای ببستند ز موج — بسکه دیوانه وش از طرف بیابان آمد

لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ — سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد

سبزه سر برزده از خواب - و گرفت بخواب — بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد

هر حبابی که سر از آب برارد - گوید — باید از سر بتماشای گلستان آمد

عید نوروز بهارست که در خدمت گل — سرو و عرعر بمیان بر زده دامان آمد

می دمد گه بچمن ـ گاه خرامد لب جوی — باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد

بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده است — من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل — که برو آتش سوزنده گلستان آمد

زین دو سه حرف فزون نیست مغان را سخنی — که بهار آمد ـ و ابر آمد ـ و باران آمد

دور دور گل و مل هست که در جوش طرب — زاهد از صومعه در میکده مهمان آمد

بزم آرای و گل افشان و قدح گیر که باز — آمد آن شوخ و چگویم بچه سامان آمد

رخ برافروخته و طره فروهشته بدوش — جام در دست و گل و لاله بدامان آمد

طرهٔ پرشکنش بسکه بپیچید به پای — هم بهر گام چو مست افتان خیزان آمد

چون بیکباره نقاب از رخ زیبا برداشت — تا چگویم که چها بر سر ایمان آمد

او همان یک نگاه ناز زیان کرد و مرا — روزگار خرد و هوش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و انگه بسرود
غزلے تازہ کہ آرایش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایه بلا از لب جانان آمد — چکنم آه بدروے که ز درمان آمد

قصیدهٔ کشمیریه

دوستان! اینکه ره و رسم وفاکیش شماست
هیچ دانید که شبلی بچه حال ست و کجاست؟

ور ندانید و نه دارید ز حالش خبری
باید البته پژوهش که پژوهش ز وفاست

از سیه کاری ایام ز خودرائی خویش
هست یک سال که بیچاره گرفتار بلاست

بود در گوشهٔ تنهائی خود فارغ و شاد
که به ناگاه به عزم سفر از جا برخاست

سوی کشمیر روان گشت بدان گرم روی
که نمی خواست دران ره نفسی کردن راست

گرچه شک نیست که آن ناحیه در زیبائی
گر تنزل بکنم خلد برین را ماناست

بسکه جوشیده ز هر سوی گل و لاله بدشت
از کران تا به کران روی زمین ناپیداست

هیچ جائی ز گل و لاله تهی نتوان یافت
پای دیوار اگر هست و گر سقف* سراست

* اینجا از قدیم الایام رسم ست چنانکه جهانگیر شاه در توزک هم ذکر کرده که بامها را خاکپوش کرده لاله می نشانند و سال بسال در موسم بهار می شگفد.

جاده را خود ز خیابان نتوان کرد تمیز
بسکه گل صف زده سر تا سر او را چپ و راست

جام گلرنگ که در بزم - بآئین چینند
هم بدان گونه - گل از پهلوی گل جلوه نماست

نقشبند چمن طبع ز تر دستی فیض
دشت را هم به گل و لاله و شمشاد آراست

سبزهٔ بر کوه فرو ریخته از سر تا بن
یا قبائیست که بر قامت شخص آید راست

راهرو را نه دهد دل که نهد گام به راه
بسکه بر هر قدمش لاله و گل در ته پاست

دیدهٔ طفل که بر دامن مادر غلطد
جنبش باد - بدان گونه بروی صحراست

گل به هر شاخ ز برگ ست فزون تر گوئی
همه بر گل بفزود آنچه که از برگ بکاست

سرو اگر پای بدامن نکشد - خود چه کند؟
زانکه از جوش گل و لاله چمن تنگ فضاست

بسکه بر هر قدم از لاله چراغی بنهند
در شب تار کسی گم نشود از ره راست

آبگینه‌ی که بشهر ست بود نامش ڈل
گوئیا آینه در دست عروسی زیباست

سینهٔ صاف دلان ست همانا - کز لطف
هر چه در بن بود - از صفحهٔ رویش پیداست

گرد بر گرد ڈل آن صف زدن لاله و گل
چون طرازیست که بر دامن شوخی لعناست

شالمار ست و نشاط ست و نگین ست و نسیم
باغهاے که به پیرامن ڈل غالیه ساست

شالمار ست از آن جمله فزون تر بجمال
که چو نه چرخ طبق* بر طبق تا بر تاست

* شالامار (و هم نشاط) نه طبق دارد که بالاے هم ست و ارتفاع هر طبقه از طبقهٔ دیگر البته کم از بست قدم نخواهد بود -

آب※ بالاے زمین باشد و اینجا بینی
که زمین بر سرِ آبست و همان پا بر جاست

در بُنِ آب دمد سبزه و نیلوفر و گُل
قوتِ نامیه بنگر ز کجا تا به کجاست

گرچه دانم که سخن خود به درازی بکشید
چه توان کرد سخن هم ز سرِ نشو و نماست

بخت بنگر که ازان بزمِ گهِ مستی و ناز
بهره‌ام هرچه بود درد و غم و رنج و عناست

بعدِ یک هفته که آسود تن از رنجِ سفر
تپ به من تاختن آورد و بکینم برخاست

ہے چه تپ بود، که وصفش نتوانستم کرد
کاین مگر آتش سوزنده بود یا جحیم است

درد۔ آن مایه بیفشرد، سراپاے مرا
که توان گفت که یک بهره ز اندام کجاست

گرچه با من نه رفیقے بُد و نه خادمکی
ایزدم لیک۔ تباهی زده و خوار نخواست

به عزیزانِ دیار آگهی آمد که فلان
آمد از هند و ز رنجوری تپ شکوه سراست

هر یک از مهر، دوان آمد و از غمخواری
پُرس و جوئے بسزا کرد و پئے چاره (علاج) بخاست

حاضران از رهِ اخلاص سخنها گفتند
که سخن از رهِ اخلاص هم اندوه رُباست

آن یکے گفت که چون تازه ز راه آمده‌ٔ
خستگی خود سببِ درد و تپ و رنج و عناست

آن دگر گفت: "همانا که شبت خواب نه بُرد
خواب نا کردنِ شب از رخ و رویت پیداست"

※ این تصرف۔ مخصوصِ کشمیرست که روے آب نوعے از گیاه می گسترند و او را خاکپوش کرده
درو از هر جنس تره‌ها می کارند۔

چاره گر آمد و بنشست و ز اسباب و علل ‌‌ حالیا پی به مرض بُرد که دردم ز کجاست

چون هم از نبض و هم از رنگِ رُخ اندازه گرفت ‌‌ گفت "اندیشه مکن هیچ که اُمیدِ شفاست" (فوراً)

هرچه از چارهٔ و تیمار و دوامی بایست ‌‌ در زمان جمله مهیا شد و ز انسان که سزاست

رسم بیگانه نوازی بود آئین عرب ‌‌ میتوان گفت که کشمیرِ عرب ما ناست

خاصه آن پیشرو جادهٔ معنی یعنی ‌‌ سعد دین آنکه پسین قافیهٔ بیت* قضاست

خاصه مخدومِ من و یارِ من و یاورِ من ‌‌ میرزا سعد که در شهر امیر الامراست

انچه با من ز سرِ خسته نوازی کرده است ‌‌ هر بُنِ موی هنوزم به سپاسش گویاست

به شدم گرچه بزودی و تسلی گشتم ‌‌ کاین چنین به شدنِ زود خود از لطفِ خداست

لیک آن به شدن از روی حقیقت سنجی ‌‌ همچو نار استی بود که ماند با، را است

باز تپ کردم، و تا آخرِ ایامِ قیام ‌‌ آن تپم گاه فزون گشتی و گاهی می کاست

لاجرم رو بوطن کردم و گفتم با خود ‌‌ که اگر چاره. وگر درد بفرمان قضاست

یکشبم آنقدر از ضعف زبون گشت احوال ‌‌ که به کس حرف زدن هم نتوانستم راست

چون یقین شد که مرا نوبتِ رفتن برسید ‌‌ به وصیت ورق و خامه نمودم درخواست

شکر ایزد که دران حالت آسیمه سری ‌‌ از زبان هرچه بر آمد همه آن بُد که سزاست

*. منصبِ قضا از باستان زمان در دودمان ایشان بوده است.

هر چه از سیم و درم بود و ز املاک قدیم ‏ ‏ وان کتب خانه که انواع کتب را وافر است

زان همه بیشتری وقف نمودم کورا ‏ ‏ صرفِ آن کار توان کرد که در شرع رواست

خاصه بر مسجدِ پارینه که در خانقه است ‏ ‏ که ز بیمهری ما خستهٔ و بی برگ و نواست

خاصه آن مدرسه* کز پیٔ ابنای وطن ‏ ‏ طرحش افگندم و امروز بآئین و بہاست

طرفه‌تر زین همه افسانه حدیثی بشنو ‏ ‏ چه حدیثی که شگفت آور و هم خنده فزاست

من باین حالِ تبه بودم و از یارانم ‏ ‏ ملک الحاج علیگڑھ که بدانش یکتاست

می شنید این همه احوال و نکردی باور ‏ ‏ خود ندانم که ز جانِ منِ بیچاره چه خواست

تا به حدے که بمن نامه فرستاد و چو من ‏ ‏ آنچه رو داد نوشتم همه را بی کم و کاست

باز باورش نیامد و بمن نامه نوشت ‏ ‏ کاین چه حرف است؟ که شوخی نه درین کار رواست

اینهمه بیهده بهتان نتوان بست به خویش ‏ ‏ به ظرافت نتوان گفت حدیثی ناراست

تنگدل گشتم و از غصه بخود پیچیدم ‏ ‏ کاین چنین بیهده انکار چه آئینِ وفاست

من ستوه آمدم از نامه و پیغام آخر ‏ ‏ لیکن آن یار همان بر سخنِ خود برجاست

آخر کار ز لطف و کرم بارخدای ‏ ‏ مردی از غیب برون آمد و کارم شد راست

مصطفیٰ خان که اسسٹنٹ سول سرجن هست ‏ ‏ از رهِ لطف به اعظم گده آمد ناخواست

* محمڈن نیشنل ہائی اسکول اعظم گڑھ۔

داشت چون سابقهٔ معرفتی با اسحاق
که اخِ اصغرِ من هست و بهر پایه سزاست

(آنکه از دولتِ او بازوِ من هست قوی
آنکه از نسبتِ او نازش من هست و بجاست)

از پئے دیدنِ من آمد و بر رسمِ فرنگ
دید اعضای درون را که مرض را مبداست

رو بمن کرد و بفرمود که از غایتِ ضعف
کار خود می نکند دل که رئیس الاعضاست

لیک با این همه از کار نرفته است هنوز
میکنم چارهٔ و از ایزدم امیدِ شفاست

از سرِ مهر به تدبیر و علاجم پرداخت
هم بدان شیوه که طرز و روشِ اہل صفاست

تا دو مه رسم چنین بود که هر روز مرا
امتحان کردی و جُستی خبر از هر کم و کاست

بارے از فضلِ خداوندِ جهان بعد سه ماه
به شدم گرچه هنوزم اثر ضعف بجاست

مژدهٔ صحتِ من هان برسانید کنون
هر کسے را که بمن دعوی اخلاص و وفاست

میتوان گفت به مهدی و به حالی و عزیز
"به شد آن بنده که از حلقه بگوشان شماست

شبلی امروز بود بلبلِ بستانِ سخن
که از و گلکدهٔ هند پُر از صوت و نواست"

بعد یک عمر که از بندِ غم آزاد شده هست
هم چنان باز بآهنگِ سُخن نغمه سراست

مراثی

مرثیه

نوابؔ ضیاء الدین خان مرحوم دهلوی متخلص به نیّر

٣- اکتوبر سنه ١٨٨٥ء

گرم هنگامه شو ای نالهٔ دل هان برخیز   از پی برهمی عالم امکان برخیز

تو هم ای آهِ جهان سوز بسامان برخیز   ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابه فشان خواست چو طوفان کردن

خون شو ای دل۔ که توانم سروسامان کردن

دو جهان اینهمه درهم شده چونست و چه هست؟   آسمان حلقهٔ ماتم شده چونست و چه هست؟

مهر۔ داغ دل عالم شده چونست و چه هست؟   اختران۔ دیدهٔ پرنم شده چونست و چه هست؟

شاهد روز بمرگِ که؟ بماتم بنشست

از چه؟ لیلای شب آشفته و درهم بنشست

تا چه هست این که دل از ناله نیاسود هنوز
اشک از دیده برآید جگر آلود هنوز

همچنان زخم جگر هست نمکسود هنوز
آتشی هست همانا که رود دود هنوز

فاش گویم که سخنگوی زمان روی نهفت
تیره شد دهر که نیّر زجهان روی نهفت

آن طراز سخن آن یوسف کنعان سخن
آنکه صد پایه فزود از سخنش شان سخن

آنکه آراست ز نو زلف پریشان سخن
آنکه لعل و گهر افشاند بدامان سخن

دو سه روزیست که از جام اجل مدهوش ست
عالمی زو بسخن مانده و او خاموش ست

آن گران پایه که دون مرتبهٔ اوست سخن
فیض او بین که باین ننگ و باین نوبت سخن

شاعری کز دم کلکش همه جادوست سخن
خواجه او بود و توان گفت که هندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک ست
پایهٔ فن بفلک برده و خود در خاک ست

علم و فن را بجهان دادگری بود - نماند
در جهان نخل هنر را ثمری بود - نماند

نکته سنج سخن و دیده وری بود - نماند
نظم را خامهٔ او بال و پری بود - نماند

ای سخن گریه بروز سیهت باید کرد

ای ہنر رحم بحال تہمت باید کرد

تشبلیا دست نہ و دامن ادراک بزن | شیشۂ صبر درین حادثہ بر خاک بزن
ای جنون جیب و گریبان خرد چاک بزن | تو ہم ای نالہ سراپردہ بر افلاک بزن

گر نہ خون گشتہ بمژگان ترم مے آئی
آخر ای دل بچہ کار دگرم مے آئی

مرثیہ

مولانا فیض الحسن مرحوم سہارنپوری استاد مصنف

۱۸۸۷ء

درین آشوب غم عذرم بنہ گر نالہ زن گریم | جہانی را جگر خون شد ہمین تنہا نہ من گریم
بتحسین صبوری چند بفریبی مرا ناصح | دمی بگذار تا در ماتم فیض الحسن گریم
بمرگش علم و فن در نالہ با من ہم نوا باشد | ہنر بر خویشتن گرید چو من بی خویشتن گریم
دو تا غم دارم و ہر یک ز دیگر حسرت افزا تر | بمرگش گریم و آنگاہ بمرگ سخن گریم
خود این آشوب و این ہنگامہ از یادم نخواہد شد | ہمان نو باشد این غم تا درین پیر کہن گریم
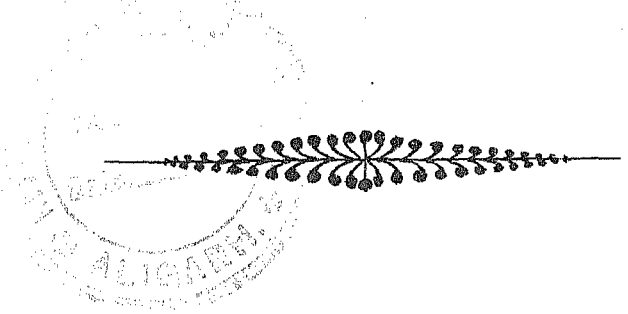
گهی بخود به برهم گشتن کار هنر نالم
گهی بخویش بر روز سیاه علم و فن گریم

به یکبار انجمن برهم زدی تا از میان رفتی
سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چه در دل داشتی تا از که رنجیدی چرا رفتی
زبان بگسسته ای مولای ما آخر کجا رفتی

چو در دل داشتی آخر ز یاران برکران بودن
دو سه روزی دگر بایستی آخر مهمان بودن

خود این را سهل می گیریم کز ما دامن افشاندی
بحال فن همی بایست آخر مهربان بودن

نگوییم من تو خود انصاف ده تا از که می آید
عرب را زنده کردن وانگه از هندوستان بودن

نو آیین نکته ها در ایزدی فرمان نشان دادن
بکشف از وحی روح القدس را ترجمان بودن

بهنجار دری بر جاده پیشینیان رفتن
باهنگ حجازی یادگار باستان بودن

نگیرم این از کجا سنجد لطف طبع رنگینت
بنا فهمان ندانم چون پسندی همزبان بودن

که یارت بود آنجا با کدامی همنشین خفتی
هنر را پایه بالا بردی و خود در زمین خفتی

زبس در کار غم دل بوده است و دیده تر هم
بخاک تربت او لعل افشاندیم و گوهر هم

سخن را این چنین شیرازه بستن تا که بتواند
پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر هم

باوج پایه اش من خود ندیدم در جهان کس را
وزین پس مثل او هرگز نبیند چشم اختر هم

بود شورِ غریب اما باین ہنگامہ کے ماند — غمِ مرگش روان فرساست از آشوبِ محشر ہم

صبا گر بگذری بر تربتِ پاکش بگو از من — کہ ای در شیوۂ دانش مرا اُستاد و رہبر ہم

درودی پیشکش آوردہ ام باشد کہ بپذیری — کہ شبلی خاک بوس درگہت بوسد بعجز دست و چاکر ہم

ازین خوابِ گران آخر چو روزِ حشر برخیزی
چو صورِ حشر من در نالہ ام۔ وقت ست اگر خیزی

مرثیہ

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

۱۸۹۱ء

تا کے زغم نہان نگویم — گویند بگو۔ چسان نگویم

دارم جگری و صد توانم — کافسانۂ باستان نگویم

از عربدۂ فلک ننالم — از نیک و بدِ جہان نگویم

از نالۂ دل اثر نخواہم — از داغِ جگر نشان نگویم

رفت انچه زد دور چرخ بر من
یک حرف ازان میان نگویم

این جمله همی توانم اما
نتوان کین داستان نگویم

در ماتم خان اعظم الدین
جز قصهٔ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیرے
شیر افگن و شیر و شیر گیرے

آه آن بر و دوش و برز و بالای
آن پیکر و روے و قد زیبای

آن زور سپهبدی ببازوی
آن فرّهٔ خسروی به سیمای

آن دانش و عقل و هوش و فرهنگ
آن حوصله و درایت و رای

آن کو به شرف نداشت مانند
آن کو به هنر نداشت همتای

آوخ که چنین بلند جاهے
یکبار چنان بفتد از پای

آه این چه جفاست کان برو دوش
آلودهٔ خاک و خون شود های

آن بازو و تیغ باز - افسوس
آن پنجهٔ شیر گیر - اے وای

آه این چه مصیبتی ست جانکاه
آن این چه غمی ست صبر فرسای

چون زین غم جانگداز گریم
گریم صد بار و باز گریم

در خاک شد آن امیر دیجاه | یا تهمتن اوفتاد در چاه
مهمان یکی به شب شد و خاست | تا باز رود بسوی بنگاه
کم حوصلگان سفله چند | بودند نشسته در کمینگاه
کالسکه چو در مقابل آمد | آن گبر وشان دون ناگاه
یکبار بر و گشاد دادند | شش تیر و یکی خطا نشد آه
بر جبهه صبر چین نیفگند | با آن همه زخمهای جانکاه
بر خاک فتاد و باز برخاست | پس سطی بنمود پاره راه
آسود دمی براه وزان پس | افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سخنی بماند خاموش
آن بحر بیارمید از جوش

ای کشتهٔ ظلم هان خبر گیر | وین نالهٔ ما بگوش در گیر
این مه بخسوف می نیرزد | از چهره نقاب خاک بر گیر
برخیز و همان برسم پیشین | هم تیغ بدست و هم سپر گیر
ترکانه کله بفرق بشکن | چار آئینه و زره ببر گیر
مردانه خرام و همرهی را | اقبال و سعادت و ظفر گیر

کیفر بستان و دشمنان را
آتش شو و در نهاد - در گیر

آنگاه بکار ملک پرداز
برہم شدہ کارہا ز سر گیر

آن رونقِ رامپور باز آر
آن آئینہ را دگر بزر گیر

این جملہ بکام دوستان کن
زین بعد ہر آنچہ خواہی آن کن

ALIGARH

مثنوی ناتمام

سنہ ۱۸۸۵ء

فرحت آن برگزیدۂ احباب
گفت روزی بمن بہ روی عتاب

کای بہ بیجا صلے بسر بردہ
ہرزہ خون دل و جگر خوردہ

تا چہ خواہی ز شاعرے یعنے
چند ازین ترہات بے معنے

داستانہاے پاستان تا چند
شکوۂ جور آسمان تا چند

تا چہ سود ت دہد زبان گفتن
مژہ را ابر خون فشان گفتن

دیدہ را معدن گہر خواندن
داغ را ہدیۂ جگر خواندن

دل بکف کہ محال خون کردن
وحشت آموختن جنون کردن

دیر را رو کش حرم گفتن
سفلۂ را حریف جم گفتن

سحر را اعجاز را قرین خواندن
وہم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق ہرزۂ چند ست
چاک را با جگر چہ پیوند ست

اینچہ !! خواریست عشق ورزیدن ‌ ‌ سادۂ را بجان پرستیدن

خود بہ بین !! از رش بتان چہ بود ‌ ‌ پیکرے سادہ۔ جان جان چہ بود

آن بہار طرب زمانے چند ‌ ‌ راند زین گونہ داستانی چند

در سخن مہر و کین ہمی آمیخت ‌ ‌ زہر با انگبین ہمی آمیخت

لطف را با عتابے آلود ‌ ‌ زہر با قند نابے آلود

گرچہ منعم ز ساحرے میکرد ‌ ‌ خویشتن خود فسونگرے میکرد

سخن او کہ متصل میرفت ‌ ‌ از رہِ گوش سوی دل میرفت

گفتہ اش را بجان پسندیدم ‌ ‌ او گہرے فشاند و مے چیدم

خواہم اکنون عنان بگردانم ‌ ‌ رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کہن چہ برخیزم ‌ ‌ پیکرے تازۂ برانگیزم

رسمِ دیرینہ را براندازم ‌ ‌ در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر ‌ ‌ کردہ ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجے کہ با کمال سخن ‌ ‌ تنگئ نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود ‌ ‌ مے توان جادۂ دگر پیمود

شاعرے نہ ہمین سخن سازیست ‌ ‌ کہ درین پردہ گونہ گون بازیست

طرز اندیشہ نو کنم اکنون
نشنیدی کہ الحدیث شجون

دیباچہ

سیرۃ النعمان

حمد و ستایش کہ بعنوان خوشست
شیفتگانیم و پیمبر پرست
تا بخودی پایہ نگہدار باش
ہرچہ ز بیش ست و ز کم۔ باز دان
در رہ الفت۔ کہ بود پیچ پیچ

نعت ہمان گونہ ہمان سان خوشست
سجدہ اگر نیست زمین بوس ہست
دم ز شریعت زن و ہشیار باش
سجدہ و تعظیم۔ ز ہم باز دان
پا چو نہی۔ بر تو نگیریم ہیچ

تمہید

من کہ درین دائرہ از دیر باز
باز برانم۔ کہ درین داورے
خواستہ ام طرح دگر ریختن

پای ز خلوت نہ نہادم فراز
دل برم از خلق بافسونگرے
شعبدۂ تازہ برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر — باده دگر آرم و مینا دگر

زمزمهٔ تازه بساز افگنم — غلغله در حلقهٔ راز افگنم

باده فرستم بحریفان دگر — از مے دوشین قدری تندتر

زمزمه کہ بر تار سخن میزنم — هان بنگر تا بچه فن میزنم

قاعدهٔ سحر طرازیست این — نیک نگه کن کہ چه بازیست این

پا چو درین معرکه افشرده ام — پایهٔ فن تا بکجا برده ام

حرمت این کار نگهداشتن — ق — نامه به لعل و گهر انباشتن

کار من ست این حد هر خام نیست — این بود آن مے کہ به هر جام نیست

دست اگر سوے قدح برده ام — جای عنب لخت دل افشرده ام

کان معانی همه کاویده ام — کین گهری چند فرا چیده ام

غارت بتخانهٔ چین کرده ام — تا صنمی چند گزین کرده ام

خاک در میکده ها بیختم — کین مے صافی بقدح ریختم

دایه اگر از دگران خواستم — چاره نه زو بود ازان خواستم

فنِ سیر گرچه بود دلپذیر — نیست در دخور ز روایت گزیر

گرچه متاع از دگر آورده ام

قطره ربودم گهر آورده ام

گرچه مرا شیوهٔ فن این نبود — حرف به اردو زدن آئین نبود

پیشتر ار گرم طلب بوده ام — بادیه پیمای عرب بوده ام

بزم چو آن فرّه و آن ساز داشت — ساغر من بادهٔ شیراز داشت

لیک چو آن مطرب و ساقی نماند — بوے ازان میکده باقی نماند

بزم بطرز دگر آراستم — خوشتر ازان نیز که میخواستم

گرچه سر و برگ سخن دیگر است — شمع همان است لگن دیگر است

باد گوارا به عزیزان تمام
بادهٔ گلگون به سفالینه جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ع

مقام قسطنطنیه

قاصد فرخندهٔ من هان تعال — مَتّعکَ اللهُ بحُسنِ المآل

پیش رسیدت سفری ناگزیر — گرم ز جا خیز و ره هند گیر

زود رو و فکر دو عالم مکن — ور نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند — جمله گرامی گهرکان هند

چون تو دران بزم کشی زمزمه — دائره گردند بگردت همه

تا ز حدیثت تو شود بهره‌مند — هر یکی از جا می جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی — حرفی ازان یار سفرکرده گوی

تا بچه حال ست و چسان ست و خود — رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روش دیده‌وران میزید — یا که چو بهمان و فلان میزید

از پس این محنت و رنج شگرف — از سفر روم چه برداشت طرف

بزم خوشی بود تماشا چه کرد — کار بسے بود از آنها چه کرد

در صف دانش طلبان چون نشست — زان چمن تازه بدامن چه بست

طی چو شود مرحلهٔ پرس و جوی — از من آواره بیاران بگوی

کاے ہمہ گنجینہ کشایان فن — صدر نشینان سرخوان فن

از کرم داور بالا و پست — حال من آن گونہ کہ بایست ہست

ہم بہمان طرز و روش میزیم — زنده ام و فارغ و خوش میزیم

گرچہ خودم با سر و سامان نیم — نازکش حاجب و دربان نیم

نیست سر انجمن آرائے — این منم و گوشهٔ تنهائے

وینکه بپرسید که زان جلوه گاه — تا چه بود حاصل چشم و نگاه

هی چه توان گفت که ذوق سخن — هر نفسم مے برد از خویشتن

گرچه نخواهم که نشینم خموش — فرصت آن کو که بیایم بهوش

گرچه بعرض سخن آماده ام — مست ز کیفیت این باده ام

بگذر ازین حرف و مکرر مپرس — خواب خوشی دیدم و دیگر مپرس

خوان سخن گر نه خود آراستم — عذر بنه محو تماشاستم

تندیٔ مے بود خمارم ہنوز
باتو چہ گویم کہ چہا دیدہ ام

دیدۂ من باز و بخوابم ہنوز
شعبدہ ہا پیش نظر چیدہ ام

بزم چو از جلوۂ زیبا پر است
دامن چشم ز تماشا پر است

موکب همایون

یعنی

برآمدن سلطان المعظم بگذاردن نماز عید اضحی

مهر چو از جیب افق سر کشید ‏— خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید
دیده پر از خواب چو برخاستند ‏— پیر و جوان جمله تن آراستند
طفل که این شیوه نداند درست ‏— مادرش از مهر تن و روی شست
شیوه و آئین طرب تازه گشت ‏— کوچه و بازار پر آوازه گشت
مژده رسید این که شه چاره ساز ‏— زود برآید بادای نماز
تا برد از خوان کرم توشهٔ ‏— خلق برون ریخت ز هر گوشهٔ
بسکه عنان طلب انگیختند ‏— طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت　　نقش قدم هم بزمین جا نیافت

جمله بصد شوق و بصد آرزوی　　سوی بشکطاش نهادند روی

سرمهٔ خاکِ رهِ شه خواستند　　جا بگذرگاه سپه خواستند

از دو سوی راه بکسب شرف　　خلق بآئین ادب بست صف

مهر چو در هر جهت افشاند نور　　کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور

گشت روان از پی هم خیل و فوج　　موج تو گوئی که شکستی بموج

بود شعار همه از هم جدا　　هر همه را رایت و پرچم جدا

پرتو آن اسلحهٔ تابناک　　نور همی ریخت بدامان خاک

با همه تمکین چو گذشت این گروه　　گشت بیکبار زمین پر شکوه

غلغله برخاست که بادا نوید　　مهر جهانتاب خلافت دمید

داغ نه جبههٔ خورشید و ماه　　حضرت خاقان خلافت پناه

قاعدهٔ دولت و دین را مدار　　آئینهٔ رحمت پروردگار

پیکر لطف و کرم کبریای　　سایهٔ یزدان شه کشور کشای

خسرو لشکرشکن و قلعه گیر　　شاه فلک عتبهٔ گردون سریر

فاتحهٔ دولت و طغرای دین　　زیب ده افسر و تاج و نگین

شاه فلک کوکبه عبدالحمید — اَیَّدَهُ اللهُ بِنَصرٍ مَزِید

فرهٔ شاهی زجبین آشکار — حاشیه بوسان بیمین ویسار

مرکب شه پیش چو بگذاشت پای — خلق به یکبار درآمد زجای

طلعت شه باز چو پرتو فگند — بانگ و عاگشت زهر سو بلند

شور بر آمد که بود تا جهان — باد بکام تو زمین و زمان

چرخ بدان مایه که گردنده است — زنده بمان کز تو جهان زنده است

زیب وطراز همه عالم توئے — سایهٔ یزدان بجهان هم توئے

جمله بدانند که در غرب و شرق — هست ترا تاج خلافت بفرق

آن توے امروز که در روزگار — هست بر دولت و دین اقرار

تازگی بدر و حُنین از تو هست — زیب وطراز حرمین از تو هست

جز تو که هست ای شه انجم سپاه — آنکه بود شرع نبی را پناه

فرهٔ دین نبوی از تو هست — بازوی اسلام قوی از تو هست

شرع بجاه تو چو شد ارجمند — باد بفرمان تو چرخ بلند

سکهٔ اقبال بنام تو باد
هرچه بگیتی است بکام تو باد

که

در بزم دعوت منعقده (٦) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج۔

بتقریب مبارکباد واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نوا ساز آمد — کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد

از سفر شبلی آزاده به کالج برسید — یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد

دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه دگر — اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد

رفت هر چند بسی بی سر و سامان امّا — شکر ایزد که بااین برگ و بااین ساز آمد

نقدِ کار آگهی و تجربت آورد بکف — رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد

هر کجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت — هر کجا رفت بهر طائفه دمساز آمد

گاه با صدر نشینان دول گشت قرین — گاه با حاشیه بوسان شه انباز آمد

گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید — گاه در حلقهٔ رندانِ نظر باز آمد

گاه با ساده دلان شیوهٔ تقلید گرفت — گاه با دیده وران پرده دراز آمد
گاه در بیت مقدس به بر مفتی شهر — از رخ شاهد فن پرده برانداز آمد
گاه در قاهره مهمان بتقاضای هوس — به تهیتر شد و در جلوه گه ناز آمد
دلش از ذوق سفر گرچه بیاسود ولی — یاد یاران وطن حوصله پرداز آمد
جذبهٔ شوق دمی رخصت آرام نداد — لاجرم رو بوطن کرد و عنان تاز آمد
رونقش گشت که امشب زنیمان شماست — وین شرف مایهٔ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوه و این فره و آئین دارد
شکر ایزد که همان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فره و شان ست که بود — بزم را گرمی هنگامه همان ست که بود
همچنان تشنه لبان از نم او سیراب اند — جوی این فیض بدانگونه روان ست که بود
همچنان این چمن تازه علی الرغم عدو — ایمن از غارت ایام خزان ست که بود
با بحامیم و حسودان تنک حوصله را — همچنان دیده حسرت نگران ست که بود
بسکه آوازه اش اطراف جهان را بگرفت — همچنان بر درش انبوه جهان ست که بود
آستانش که بود مجمع ارباب کمال — همچنان قبلهٔ دانش طلبان ست که بود
کار تعلیم بآن نظم و طراز ست که داشت — پایهٔ فن بهمان اوج و نشان ست که بود

پوتین آنکه بما شیوهٔ گفتار آموخت ۔ هم بدانسان هنر آموز بیان ست که بود

هم چنان شام و پگه در حرم مسجد پاک ۔ شور و آوازهٔ تکبیر و اذان ست که بود

هر یکے از یک و ماریسن و آرنالڈ و هورسٹ ۔ هم چنان مدرسه را روح و روان ست که بود

وان دگر دیده وران راکه باسکول درانذ ۔ همچنان سعی و طلب از ته جان ست که بود

شبلی غمزده آن جرعه کش ظرف بساط ۔ هم بآن طرز نوی زمزمه خوان ست که بود

جمله زین پیش که گفتم به تنزل گفتم ۔ ورنه هر شیوه بسی بهتر ازان ست که بود

بزم و این گرمیِ هنگامه نیرزد بشگفت ۔ ساقی بزم همان پیر مغان ست که بود

تا جهان ماند و این گنبدِ مینا ماند
یارب این ساقی و این بزم دل آرا ماند

ترکیب بند

برای مجلس عام ندوة العلما

منعقدهٔ ۷ ـ رجب المرجب سنه ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۰ ـ اکتوبر سنه ۱۹۰۲ء

بمقام امرتسر

ایکه پرسی چه کسانیم و چه سامان داریم ۔ آنچه باهیچ نیرزد بجهان آن داریم

ما نه آنیم که دیهیم سکندر طلبیم ‌ ‌ ‌ ما نه آنیم که اورنگ سلیمان داریم

ما نه آنیم که بر شیوهٔ ارباب حشم ‌ ‌ ‌ روی و رای بدر دولت سلطان داریم

ما نه آنیم که با حاجب و دربان باشیم ‌ ‌ ‌ ما نه آنیم که بام و در و ایوان داریم

ما نه آنیم که با مسند و بالین ارزیم ‌ ‌ ‌ ما نه آنیم که سرداب و شبستان داریم

ما نیز زیم بدان پایه که چون محتشمان ‌ ‌ ‌ جامه از قاقم و استبرق و کتّان داریم

ما نه آنیم که یک شیوه بآئین گیریم ‌ ‌ ‌ ما نه آنیم که یک کار بسامان داریم

خاکساران جهانیم و ز اسبابِ جهان ‌ ‌ ‌ بوریائیست که در کلبهٔ احزان داریم

جز نیِ خامهٔ و اوراقِ پریشان نبود ‌ ‌ ‌ بیش و کم آنچه به پیدا و به پنهان داریم

گاه گاهی بسوی کلبهٔ ما باز خرام ‌ ‌ ‌ تا ببینی که چه برگ و سر و سامان داریم

تو کباب برهٔ و شهد و شکر می جوئی ‌ ‌ ‌ ما همان پارهٔ نانی بسر خوان داریم

تو غلامان کمر بسته بفرمان خواهی ‌ ‌ ‌ ما غلامیم خود و خود گوش بفرمان داریم

هم بیک حال بود بی سر و سامانیِ ما
کهنه هرگز نشود جامهٔ عُریانیِ ما

عجز و افتادگی و طوع و رضا خواهی هست ‌ ‌ ‌ گر ز ما شیوهٔ پیشینهٔ ما خواهی هست

افسر و تاج و کمربند و کُلَه جوئی نیست ‌ ‌ ‌ جامهٔ کهنه و پارینه ردا خواهی هست

قصر و بام و حرم و گنبد، اگر خواہی نیست — مسجد و منبر و محراب و دعا خواہی ہست

آن مے کوز فرنگست نداریم بجام — بادۂ خمکدۂ صدق و صفا خواہی ہست

شرح افسانۂ روم من نتوان جست زما — ور دلاویز حدیث خلفا خواہی ہست

ما مداوائے تپ و درد، ندانیم ولے — گر ز رنجوری الحاد شفا خواہی ہست

ما خرافات کہن یاد نداریم ولے — گر ز ما سلسلۂ حدثنا خواہی ہست

گفتۂ بیکن و دیکارٹ نداریم بیاد — ور حدیثے ز رسول دو سرا خواہی ہست

بے نوائیم ز ما فترۂ دنیا مطلب
انچہ در کیسہ نداریم، تو از ما مطلب

ما کہ با آن ہمہ نیرنگی این چرخ حرون — ہیچگہ پائے ز خلوت ننہادیم برون

ما کہ از جای نرفتیم بصد جور و جفا — کہ بما رفت ز دست فلک سفلۂ دون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ بیکبار ز ما — رفت تمکین و قرار و خرد و صبر و سکون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ ز ہر گوشۂ ملک — برسیدیم سراسیمہ باین حال زبون

درد ز اندازہ گذشت و بلغ السیل زباہ — رفت سر رشتۂ صبر از کف و للدہر فنون

بار این غم کہ ز ما تاب شکیبائی برد — خود بہ بینید کہ چند است و مپرسید کہ چون؟

چند در سینہ توان داشت نہان شعلۂ غم — خوش بود صبر و لے خود نتوانیم کنون

شرح این آتشِ جانسوز نگفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

جمع اسلام که صیتش بدیار افتاده ست	حالیا با غم و دردش سروکار افتاده ست
آن که در معرکه تاج از سرِ قیصر بربود	دست و بازوش بیکبار ز کار افتاده ست
آن که چون مهر جهانتاب بعالم میتاخت	خاکِ رهگشته و در راهگذار افتاده ست
آن که صد قلعهٔ روئین بیکی حمله کشود	حالیا از همه سو خود بحصار افتاده ست
دست و سرپنجهٔ آن شیر ژیان رفت ز کار	تهمتن در تگ چه آمد و خوار افتاده ست
آن که در پیکرِ صد مرده همی جان بدمید	هست بر بسترِ بیماری و زار افتاده ست
آن عزیزیکه جهانیش همی داشت عزیز	حالیا خسته و آواره و خوار افتاده ست
مرغ خوش زمزمه را کار بصیاد افتاد	دامنِ شاهدِ گل در کفِ خار افتاده ست
می نه بینی که نژاد عرب و آل لُوی	خوار و سرگشته بهر شهر و دیار افتاده ست
دست هر سفله بغارتگریش گشته دراز	همچو بغداد که در دستِ تتار افتاده ست
ورقِ دفترِ عباس بتاراج برفت	اخترِ فاطمیان خود ز مدار افتاده ست
کاروان رفته و اندازهٔ جاهش پیداست	زان نشانها که بهر راهگذار افتاده ست
آسمان از حرکت مانده و اختر ز مدار	مهر گم گشته و جهان تیره و تار افتاده ست

وین عجب بین که باین فتنهٔ و آشوب بلا — هرکس از ما بهمان خواب و خمار افتاده است

سنگ می بارد و در خواب خوش اند اہل حصار — رخنه ها در کمر و پاے حصار افتاده است

عُلما، را همه پیکار و نزاع ست، کزو — آتش فتنه بهر شهر و دیار افتاده است

اُمرا را که بود نیروی ما از دم شان — کار با بربط و رود و دف و تار افتاده است

بکه نالیم؟ و به پیشِ که بفریاد رویم؟ — کار ما با فلکِ عربده کار افتاده است

ننگ باشد که به پیش شه و درویش شویم
همت آن ست که خود چاره گر خویش شویم

در چنین حادثهٔ صعب که بر ما افتاد — چاره آن نیست که از عهد کهن آری یاد

چاره آن نیست که بر رسم کهن طرح نهی — مکتب و مدرسه ها در همه اطراف و بلاد

تا چه سودت دهد آن فلسفهٔ عهدِ قدیم — تا چه سودت دهد آن هیئت پارینه نهاد

از عناصر سه و شصت آمده اینک بشمار — تو همان در گروِ آتش و آبستی و باد

تا چه سودت دهد آن شیوهٔ تعلیم قدیم — که برویت درِ رزقے نتوانست گشاد

این نه خواری بود آخر که پس از کسب علوم — از رهِ وعظ به دریوزه برآئی ناشاد

عامیان را بفریبے و بصد حیلهٔ و فن — آتش و نانے بکف آری که شود توشهٔ و زاد

یا که با همچو خودی بحث و جدل سازدهے — وان نزاعِ تو شود مایهٔ هر گونه فساد

یا کہ چون خلوتیان پاے بدامن بکشی
تا بدانند کز اقطاب شدی یا اوتاد

دست بالاست ہر آئینہ ز زیرین بہتر
این حدیث نبوی ہست و تو از رفتہ زیاد

نبود وجہ کفافِ تو مگر ہدیہ و نذر
نبود حاصلِ بحثِ تو مگر کبر و عناد

نتوانی کہ خود از گوشہ بر آئی و انگہ
عرض اسلام کنی در ہمہ امصار و بلاد

خود بفرمائے کزین مشغلہ مقصود چہ بود
گر وجودِ تو زیان نیست بگو سود چہ بود

ایکہ بر مائدۂ یورپ مہمان باشی
حیف باشد اگر از جملۂ ایشان باشی

حیف اگر از اثر فلسفۂ مغربیان
منکرِ فلسفۂ سُنّت و قرآن باشی

مسحرِ شعبدۂ جلوہ دہ ہر بنی
منکرِ معجزۂ موسی عمران باشی

گفتۂ سولن و آئین جہانبانیِ او
بر زبان داری و بیگانہ ز نعمان باشی

از ہنیبال صد افسانہ و دستان گوئی
جاہل از معرکہ ہائے شہ مردان باشی

قیصران را ہمہ یک یک شماری ز آغاز
بیخبر از عمر و حیدر و عثمان باشی

از خداوندِ جہان، یاد نیاری گاہی
روز و شب خود بپرستاریِ سلطان باشی

ور بپرسی کہ درین کار چہ تدبیر بود
دین و دنیا بہم آمیز کہ اکسیر بود

گرچه این مرحله، دشوار گذار افتاده است — پای را کار درین راه به خار افتاده است

دین و دنیا بهم آمیختن آسان نبود — گوئیا کشتی و گرداب، دوچار افتاده است

نسبتِ فلسفه و شرع بدان می ماند — که خزان در عقبِ بادِ بهار افتاده است

حلِّ این مشکل اگر خواهی از ندوه بجو — او کشاید گرهی را که بکار افتاده است

حکمت و شرع درینجا بهم آمیخته اند — نمک و باده، درین میکده یار افتاده است

عقل را نیست سرِ عربده اینجا بنقل — پنبه را آشتی اینجا به شرار افتاده است

شبلی آهنگِ دعا کن که سخن گشت دراز — گرچه دانم که قلم سحرنگار افتاده است

هان بدرگاهِ خدای دو جهان، روی بنه — که نمِ رحمتِ او بر گل و خار افتاده است

می تواند اثرِ قدرتِ او داد، امان — خرمنی را که بهر گوشه شرار افتاده است

صد ره افتاد که طوفان زدهٔ از کرمش — رسته از لطمهٔ موج و به کنار افتاده است

صد ره افتاد که فیضِ کرمش جان بدمید — مردهٔ را که در آغوشِ مزار افتاده است

ای خداوندِ جهان رحم بفرما بر ما — که چو ابرِ درفیض تو هزار افتاده است

طرحِ انجامِ مرا نیز، چو آغاز انداز
ای خدا، هان نگهِ لطف، به ما باز انداز

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازهٔ وفا نگرفت از جبین من
خواتا مگر نبود خطِ سرنوشت ما

از ردّ و هم قبول تو فارغ نشسته‌ایم
ای آنکه خوب ما نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار که امروز
ابروے تو یکباره فرو ریخت شکن را

عرض هنر از هر دو جداگانه توان خواست
با غمزه میالا نگه عربده فن را

دیگر

بندهٔ تازه بهر داورِ شش بود هوس
صدره آن عربده جو داد من از من باز مرا

ایکه یک موی نگنجد به میان من و تو
جلوه بنماے و ز من نیز بپرداز مرا

نه همین از مژه این رخنه بکارم افتاد
ماجراهاست بآن چشمِ فسون‌ساز مرا

دیگر

بهر عضوی ده شب رخصتِ هنگامهٔ نازے — که من یک قد و بالا چیده ام ذوق تماشا را
به تاراج نگاهش رفت - وحق دستِ ما باشد — ز کفر ارپایه برتر می نهم آئین تقوی را
زمی این مایه مستیها نمی آید مگر شبلی — نگاهِ مست ساقی - ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

همین تنها نگاهِ لطف را لذت شناس استی — بپرس از تشنه کامانِ ستم ذوق عتابش را

دیگر

چشمِ تو ز خوابِ ناز برخاست — یا فتنه به ترکتاز برخاست
بیتاب غم تو شعله آسا — صد بار نشست و باز برخاست
بنشست نیاز مند با غیر — وز پهلوی من به ناز برخاست
نے صرفه چه مے توان نهفتن — چون پرده ز روی راز برخاست
معمورهٔ عشق ماند ویران — تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عهده برقست اینکه از جنبش نگهداری زمین — انکه گفتی رقص بسمل - اضطرابی بیش نیست
حسن را نازم - که هر موی ادای داشتست — ورنه زلفِ عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست
خلد و حور و کوثر - ای واعظ اگر خوش کرده — بزم ما هم شاهد و نقل و شرابی بیش نیست

داد۔ازان بہر حرم کز چشم چو سیل اشک ریخت — خنده اش بگرفت و گفت از ناز آبی بیش نیست

دیگر

افسانہ بخوان زو کہ شکیبیم بیاد وش — وقتی۔اگرای دل شب با ہم سحرے داشت
جز سجده۔متاعِ دگر از کس نہ پذیرفت — خاکی کہ ز نقش قدم او اثرے داشت
خود پے بتوان برد ز وارستگی دل — کان نرگس مستانہ بما نیز سرے داشت
ہمت بہ نگاہے کند و حوصلہ بنگر — کان نیز گہے با من و گہ با دگرے داشت
پارینہ حدیثی است بہ تسلیم چہ دارد — گویند کہ زین بیش فغان ہم اثرے داشت
خون ریختن دیده ام از دولت دل بود — بیمایہ فضولی بہ متاع دگرے داشت
از این خدنگ مژه است کہ شبلی — تا بود در آغوش جگر نیشترے داشت

دیگر

عشق پر مایہ دگر عرض ہنر میخواہد — لخت دل باز بآرایش مژگان بخاست
در جہان ہیچکس از عربده ایمن نہ نشست — تا بغارتگری آن نرگس فتان بخاست
بغلط ہم بر شبلی نہ نشستی یکبار — گرچہ بیچاره بسوای تو از جان بخاست

دیگر

ذوق را مژده کہ در محکمۂ جور دگر — نوبت داوری از غمزۂ پنہانی ہست

بگذرای ابر ز دعوے کہ ہنوزم مژہ — نم اشکی ست کہ آبستن طوفانی ہست

وسعتِ حوصلۂ سعی عمل بین کہ ہنوز — کفِ خاکم بہواے سر دامانی ہست

خال جا کردہ بران عارضِ روشن گوئی — آتش افروختہ ہندوی فسون خوانی ہست

داشت دعوی مسیحائی و از من بگذشت — چون بدید آنکہ ہنوزم رمقی جانی ہست

روشنم شد ز نواسنجی شبلی کامروز — ہند را نیز قمی ہست و صفاہانی ہست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون ہم اثری — چاک با آنکہ ز جیب ست بدامان در ساخت

دل کہ با ہیچ نمی ساخت ز آزادہ روی — با دہان تو کہ ہیچ است چو غنچہ ان در ساخت

حاسدِ سفلۂ دون با تو نسازد شبلی — ہیچ دیدی کہ جُعل با گل و ریحان در ساخت

دیگر

منکرِ خانقہ و صومعہ نتوان بودن — اینقدر ہست کہ بت خانہ ولاویزتر است

ایکہ از چاشنی لعل شکر خا گفتی — گفتۂ شبلی ازان نیز شکر ریزتر است

دیگر

غمزہ از گوشۂ چشم تو بر آید بیباک — ہمچو ترکے کہ بناگہ ز کمین برخیزد

بر سرِ کوے تو نعمانی آشفتہ و زار — شاد بنشستہ و ترسم کہ حزین برخیزد

دیگر

بتماشا قدمے رنجه بفرماے که من — دارم از داغ تو در سینه گلستانی چند

حشر۔ این گرمی هنگامه کجا داشت مگر — پرده برداشته انداز رخ تابانی چند

ز انجمن رفتی و چون دستهٔ نرگس بمثل — همچنان باز بود دیدهٔ حیرانی چند

گه فغان کردم و گه ناله و گاهے فریاد — نغمهٔ عشق سرودیم به بستانی چند

زاهدا۔ این همه غافل چه نشینی که دگر — سوخت برقِ نگهش خرمن ایمانی چند

خوبرویان چه جفاها که نه بر من کردند — در قیامت من و دست من و دامانی چند

دیگر

بر فشانی چو طرهٔ پر چین — هر طرف نافهای چین بچکد

بر دماند ز خاک لاله و گل — اشک خونین که بر زمین بچکد

آستانِ که باشد این که مرا — سجده بیخواست از جبین بچکد

شبلی از چشمِ یار افتادم — همچو اشکے که بر زمین بچکد

دیگر

عالم همه برهم زدهٔ فتنهٔ چشمے است — بیهوده مرا عربده با چرخ کهن بود

تا از جگر و سینه به پهلوی که بنشست — دیدم که خدنگِ نگه آغشته بخون بود

دیگر

گیرم که بآن نرگس جادو ندهم دل ‏ ‏ ‏ با غمزهٔ بیباک ندانم چه توان کرد
دل را ز خم زلف کسی۔ باز گرفتن ‏ ‏ ‏ میخواهم و لیکن نتوانم چه توان کرد
زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی ‏ ‏ ‏ شبلی گر امروز نه آنم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش ‏ ‏ ‏ هستم خزان خویشتن و هم بهار خویش
تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام ‏ ‏ ‏ لختی بباش تا بکشم انتظار خویش
بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار ‏ ‏ ‏ از دستیاری مژهٔ اشکبار خویش

دیگر

در شرح سوز هجر شریک همیم ما ‏ ‏ ‏ من سر کنم فسانه چو ماند زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را ‏ ‏ ‏ شبلی نگر که تا بچه عنوان فروختم
نیمی از آن به نرگس مستانه باختم ‏ ‏ ‏ نیمی دگر به غمزهٔ پنهان فروختم

دیگر

خود گفتم که بزلفش نفروشم دل و دین ‏ ‏ ‏ ور بغارت برد آن نرگس فتان چه کنم

چاکے از دستِ جنون بہرۂ من باشد وگر — از سنانش نفرستم بگریبان چہ کنم

دیگر

چون نبود بہ ہجر تو نالہ و گریہ کار من — گر ز دل و دیدہ ام یکی نیست باختیار من
مرگ و حیات در فراق ہر دو بپایۂ ہم اند — بر اثر خزان رود بے رخ تو بہار من
بہر خرابی دو کون دامن سعی برزدند — نرگس فتنہ زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را کہ ز چشم گرو نبرد — با آنکہ داشت از ہمہ اعضا گریستن

دیگر

نالۂ من گر اثرے داشتے — یار بما نیز سرے داشتے
زلف تو کے صیدِ خودم میگرفت — گر ز من آشفتہ ترے داشتے
دست من از کار نرفتے اگر — جائے بہ طوق کمرے داشتے

دیگر

ہوش میگفت بآن فتنہ گر ہوش ربای — یکرہ از جلوہ بیارام کہ آیم بجای
غمزہ در کار شد ای حوصلہ ہان گرم بخیز — تا ز ہنگامہ بیاراست تو ای صبر مپای
جای راحت نبود سینۂ پر سوز - ای دل — آی و در سایۂ مژگان ترم می آسای

تمام شد دیوانِ شبلی